

De taak der wetgever. Liberalisme en het Kinderwetje van Van Houten.

Leon Scholten

6003524

Dr. Christianne Smit

Bachelor Eindwerkstuk

2019-2020

Aantal woorden: 6495

Inhoudsopgave

Voorblad	1
Inhoudsopgave	2
Samenvatting	3
Inleiding	4
Hoofdstuk 1: Klassiek en modern liberalisme	6
Hoofdstuk 2: De aanloop naar Van Houtens initiatief	9
Hoofdstuk 3: Naar het uiteindelijke wetsvoorstel	13
Hoofdstuk 4: Een terugblik vanuit de volgende eeuw	16
Conclusie	17
Bibliografie	19

Samenvatting

Tijdens de negentiende eeuw ontstond een moderne variant van het liberalisme. De klassieke variant bleef bestaan. Het Kinderwetje van Van Houten uit 1874, gericht op de bestrijding van kinderarbeid, was een modern-liberaal idee. In dit paper is onderzocht welke rol de ideologische tegenstelling speelde in het politieke debat tijdens de aanloop naar het Kinderwetje. Daartoe is nagegaan wat de twee stromingen inhielden en welke argumentaties er door liberalen gebruikt werden in het politieke debat voordat het voorstel plenair in de Tweede Kamer behandeld werd. De scheidslijnen hierbij bleken vrijwel parallel te liggen aan de bovengenoemde ideologische tegenstelling. Tegenstanders stelden op klassiek-liberale wijze dat de wet een te zware ingreep in de burgermaatschappij of contraproductief was. Voorstanders vonden als moderne liberalen dat de markt er juist gediend mee was, en dat de wet in feite geen uitbreiding van de staat betekende. Dit doet vermoeden dat er een vervanging van klassiek door modern liberalisme heeft plaatsgevonden, in plaats van een overgang.

Inleiding

Gedurende de negentiende eeuw ontstond het moderne liberalisme. Deze bleef bestaan naast het oudere klassiek liberalisme. Deze klassieken wilden een minimale rol voor de staat en hadden alleen aandacht voor negatieve vrijheden, dat wil zeggen vrijheid van beperkingen voor het individu. De moderne liberalen wilden een grotere rol voor de staat en naast negatieve vrijheden ook positieve. Dit wil zeggen: vrijheid voor het individu om zichzelf te ontwikkelen. De eerste Nederlandse sociale wetgeving werd ingediend door deze moderne liberalen, bijvoorbeeld het Kinderwetje van Van Houten uit 1874 dat een beperking van de kinderarbeid en een bestrijding van de uitwassen daarvan in Nederland voor ogen had.

Een dergelijke ontwikkeling gaat natuurlijk niet zonder slag of stoot. En inzake het Kinderwetje staan de twee varianten tegenover elkaar. De liberalen uit die tijd hebben, naast redeneringen specifiek rondom het thema kinderarbeid of het eigenlijke wetsvoorstel, uit het liberalisme geput om voor of tegen het Kinderwetje te pleiten. Welke rol speelde de tegenstelling tussen klassiek en modern liberalisme in het politieke debat in de aanloop naar het Kinderwetje van Van Houten? De periode die aangehouden wordt begint op 23 november 1871, toen Samuel van Houten de kinderarbeid aankaartte in de Tweede Kamer. Ze eindigt op 29 april 1874 toen zijn wetsvoorstel behandeld werd door de gehele Kamer, ook door niet-liberalen. Vooral om deze reden wordt hier haltgehouden. In het eerste deel van het betoog wordt gevraagd: Wat wordt er verstaan onder klassiek en modern liberalisme? Vervolgens wordt onderzocht: Welke relevante argumentaties gebruikten liberalen tijdens de aanloop naar het Kinderwetje? Deze deelvraag wordt beantwoord in verschillende achtereenvolgende hoofdstukken op chronologische basis. ‘Het Kinderwetje’ was geen vaststaand iets. In 1871 en 1872 spraken de Kamerleden nog over een ongespecificeerd ingrijpen. Het wetsvoorstel, dat pas achteraf de naam Kinderwetje heeft gekregen, is in 1873 en 1874 bovendien meer dan eens aangepast. Daarnaast was er, zoals we zullen zien, een verwant vraagstuk: die van een algemene dan wel gedeeltelijke leerplicht.

Beide aspecten van modern liberalisme lijken bij het Kinderwetje terug te komen, terwijl deze vrijwel nooit in ideologisch verband is gezet. Er is vooral over geschreven inzake kinderarbeid zelf, niet over het debat dat onderwerp is van dit onderzoek. Om deze twee redenen is mijn onderzoek een nuttige aanvulling op de historiografie. Willemien Schenkeveld in *Het Kinderwetje van Van Houten* (Hilversum 2003) en J.C. Vleggeert in *De kinderarbeid: de geschiedenis van haar beperking door de kindwet van Mr Samuel van Houten* (Amsterdam 1951) focussen vooral op kinderarbeid an sich, de sociale kwestie en sociale wetgeving in het algemeen. Het liberalisme is niet van belang bij een dergelijke invalshoek. Ook wordt in de historiografie over modern Nederlands liberalisme en Sam van Houten, Fleur de Beaufort en anderen in *Eigenzinnige liberalen* (Meppel 2014), G.M. Bos in *Mr S. van Houten* (Purmerend 1953), G. Taal in *Liberale & Radicale in Nederland, 1872-1901* (Den Haag 1980), en Remieg Aerts en anderen in *Land van kleine gebaren* (Amsterdam 2016), niet nader ingegaan op het Kinderwetje. Siep Stuurman in *Samuel van Houten and Dutch liberalism* (Journal of the History of Ideas 1989) behandelt alleen kortaf enkel Van Houtens argumenten. Mijn onderzoek vormt dus een brug tussen deze twee en vult zodoende een leemte op.

Mijn primaire bronnen zijn de relevante Handelingen en Kamerstukken van de Tweede Kamer en de memoires van Van Houten, *Vijftwintig jaar in de Kamer (1869-1894)* die begin twintigste eeuw in verschillende delen werden uitgegeven. Hier is voor gekozen omdat het onderzochte debat beperkt blijft tot het politieke debat. Omdat Sam van Houten om overduidelijke redenen veruit de belangrijkste deelnemer is aan het debat worden enkel van hem egodocumenten onderzocht. Vanuit deze teksten breng ik de relevante argumentaties van de stellingnemers in kaart. Met relevant wordt

bedoeld: argumentaties die in verband kunnen worden gebracht met het liberalisme. Op discussie over bijvoorbeeld handhaving, de situatie in het buitenland en vergelijkingen met andere politieke onderwerpen wordt niet nader ingegaan. Uiteindelijk kan worden vastgesteld welke rol de ideologische tegenstelling tussen klassiek en modern liberalisme speelde in het politieke debat tijdens de aanloop naar het Kinderwetje van Van Houten.

Hoofdstuk 1: Klassiek en modern liberalisme

Tegen de jaren 1840 werd liberalisme in Europa gezien als een te onderscheiden verzameling politieke ideeën. De nadruk ligt op vrijheid van gedachten en tot op zekere hoogte van handelen. Binnen deze ideologie speelt het individu een centrale rol. Het individu is de belangrijkste sociale bouwsteen en maakt unieke keuzes. Mensen zijn namelijk in de eerste plaats individuen, met een rede. Liberalisme gaat gepaard met een geloof in vooruitgang en menselijke goedheid. Daarom moet een samenleving gerealiseerd worden waar men de grootst mogelijke vrijheid heeft die mogelijk is door iedereen bezeten kan worden. Individuen moeten gelijke politieke en juridische rechten hebben. Wel moet men beloond worden naargelang talent en de bereidheid tot werken. Een liberale samenleving is gebaseerd op een grondwet en consensus. Op deze manier wordt het individu gevrijwaard van staatstirannie. Het liberalisme is dan ook terughoudend over macht. De belangrijkste waarden zijn individualisme, vrijheid, rede, rechtvaardigheid en tolerantie.¹

Door het bevorderen van verschil en originaliteit is het liberalisme een ideologie bij uitstek om veel interne verschillen en een aversie tegen ideologische uniformiteit te herbergen. Er bestaan dan ook grote tegenstellingen binnen de brede 'macro-ideologie' liberalisme.² Men kan twee brede stromingen onderscheiden: klassiek en modern liberalisme.

Klassiek liberalisme is de oudste liberale traditie. Deze ideeën ontstonden tijdens de overgang van feodalisme naar kapitalisme, en waren het meest van toepassing op de vroege industrialisering in de negentiende eeuw. Het is geen historisch fenomeen. Het neoklassieke liberalisme oftewel neoliberalisme uit de tweede helft van de twintigste eeuw getuigt hiervan.³

Er zijn een aantal gemene delers te onderscheiden binnen het klassiek liberalisme. Ten eerste gaat deze stroming uit van een 'egoïstisch' individualisme. Mensen zijn rationeel en uit op eigenbelang. Bovendien hebben ze het vermogen voor zichzelf te zorgen. De aard van de samenleving kan gezocht worden bij deze menselijke natuur. Ten tweede gelooft het in negatieve vrijheid. Het individu is vrij als deze niet beperkt wordt door anderen. Het is met andere woorden een vrijheid van externe beperkingen op het individu. Ten derde is de staat een noodzakelijk kwaad. Het is noodzakelijk omdat het een voorwaarde is voor orde, en het is een kwaad omdat het een collectieve wil oplegt aan het individu. Daarom kiest het klassiek liberalisme voor een minimale staat oftewel een nachtwakersstaat. Ten slotte heeft het een positieve kijk op de burgermaatschappij (*civil society*). Deze wordt namelijk gekarakteriseerd door vrijheid, in tegenstelling tot de staat die staat voor dwang. Ook zorgt het voor balans in de samenleving. Dit impliceert een geloof in een zelfregulerende vrijemarkteconomie.⁴

Het klassiek liberalisme bouwt voort op verschillende theorieën. Ten eerste op de doctrine van de natuurlijke rechten. Mensen beschikken, dankzij God of de natuur, over onvervreembare rechten. Deze kunnen zowel moreel als juridisch van aard zijn. De staat is er enkel om deze rechten te beschermen. Er is, met andere woorden, een terughoudende overheid. De drie taken van de staat zijn ten eerste het bewaren van de publieke orde en het bewaken van eigendom, ten tweede verdediging organiseren tegen een aanval van buiten, en ten derde garanderen dat contracten worden nageleefd. Andere verantwoordelijkheden behoren toe aan privépersonen.

¹ Andrew Heywood, *Political Ideologies: An Introduction* (Londen 2017) 24-27; Michael Freeden, *Ideology: A Very Short Introduction* (Oxford 2003) 51, 61-62, 81.

² Freeden, *Ideology*, 125.

³ Heywood, *Political Ideologies*, 42-43.

⁴ Ibidem; Freeden, *Ideology*, 48-49.

De tweede theorie waar het klassiek liberalisme op steunt is het utilitarisme. Deze traditie gelooft niet in de hierboven beschreven natuurlijke rechten. Men gaat uit van het idee dat mensen gemotiveerd worden door zelfbelang: een verlangen naar geluk en een afkeer van pijn. Het individu is in staat zelf het beste zijn belangen vast te stellen. Nut staat centraal bij het utilitarisme. Dat is ook een moreel principe omdat het de rechtvaardigheid van een handeling, beleid of instituut kan vaststellen aan de hand van de neiging om voor geluk te zorgen. Ten aanzien van beleid en instituten moet men zoeken naar 'het grootste geluk voor het grootste aantal.' De belangen van de meerderheid wegen hier dus zwaarder dan de belangen van een minderheid of de rechten van het individu, wat ook op gespannen voet staat met andere denkbeelden binnen het liberalisme.

De derde is het economisch liberalisme. Deze theorie gaat uit van een rationalistische visie op de menselijke natuur. De economie wordt gezien als een markt die werkt volgens de wensen en beslissingen van vrije individuen. Verbanden binnen een vrije markt zijn vrijwillig en contractueel, gevuld door zelfzuchtige individuen voor wie geluk neerkomt op materiële verworvenheden. Niettegenstaande wordt de markt beheerst door onpersoonlijke krachten die van nature voor economische voorspoed en welvaart zorgen. Hiermee wordt het principe van vraag en aanbod bedoeld. Daarom moet de markt gevrijwaard blijven van staatsbemoeyenis. Het idee dat de staat geen economische rol heeft wordt ook wel *laissez-faire* genoemd.

Ten vierde bouwt het klassiek liberalisme op het sociaaldarwinisme. Geïnspireerd door de evolutietheorie uit de biologie stelt deze doctrine dat ongelijkheid en armoede natuurlijk zijn en de staat zich daar dus niet mee moet bemoeien. Mensen die het beter willen hebben moeten zich daar zelf voor verantwoordelijk stellen. Mensen met werklust en talent bloeien in tegenstelling tot het luie en incompetent individuu.⁵

Het moderne liberalisme ontstond tijdens de latere industrialisatie. Voor sommigen betekenden de economische ontwikkelingen een geweldige groei van welvaart. Ze gingen echter ook gepaard met de groei van krottenbuurten, armoede, onwetendheid en ziekte. Sociale ongelijkheid werd duidelijker door de groeiende industriële arbeidersklasse die moest kampen met lage lonen, werkloosheid en menonterende werk- en woonomstandigheden. Liberalen vonden het te midden van deze ontwikkelingen steeds moeilijker vol te houden dat het industriële kapitalisme welvaart en vrijheid voor iedereen betekende. Dit had als gevolg dat velen de liberale verwachting op een rechtvaardige samenleving, gecreëerd door een onbelemmerde zelfzuchtigheid, herzagen. Moderne liberalen kwamen toen het economisch individualisme steeds meer onder druk stond met een andere kijk op de rol van de staat. De minimale rol van de staat binnen het klassieke liberalisme was in hun ogen onvoldoende in staat om de onrechtvaardigheid en ongelijkheid binnen de burgermaatschappij op te lossen. Daarom bewogen zij zich naar een interveniërende of 'in staat stellende' staat toe.⁶

De specifieke ideeën van modern liberalisme zijn als volgt. Ten eerste het concept individualiteit. Dit wil zeggen persoonlijke vervulling door middel van de realisatie van de identiteit en kwaliteiten van het individu. Dit gaat verder en hoger dan een platte vervulling van behoeften. Ten tweede een positieve vrijheid. Individuen hebben naast eigen belangen ook sympathie voor elkaar, en zijn dus in staat tot altruïsme: belangstelling voor andermans belangen en welzijn. Vrijheid is hier de mogelijkheid van een individu om individualiteit te bereiken. De vrijheid van een individu kan dus ook bedreigd worden door sociale achterstelling en ongelijkheid. Dit impliceert een andere rol voor de staat. Moderne liberalen staan dus voor een 'in staat stellende' staat met een grote hoeveelheid aan

⁵ Heywood, *Political Ideologies*, 43-48.

⁶ *Ibidem*, 48-49.

sociale en economische verantwoordelijkheden. Het individu kan alleen verantwoordelijkheid nemen als de omstandigheden daarnaar zijn. Ten derde sociaalliberalisme. Moderne liberalen vinden dat de staat gelijkheid van kansen moet bevorderen. Ten vierde economisch management. Dit gaat in tegen het principe van *laissez-faire*. De complexiteit van moderne industriële economieën en een vermeend onvermogen om algemene welvaart te veroorzaken liggen hier aan grondslag. De staat dient de vraag in de economie kunstmatig verhogen.⁷

Om de relevante argumentaties die voor en tegen het Kinderwetje van Van Houten gebruikt werden ideologisch te kunnen analyseren, is vastgesteld wat klassiek en modern liberalisme inhouden. In de volgende hoofdstukken worden deze argumentaties behandeld.

⁷ Ibidem, 49-56; Freedon, *Ideology*, 48-49, 81-82.

Hoofdstuk 2: De aanloop naar Van Houtens initiatief

In de volgende hoofdstukken wordt gekeken naar de argumentaties die door liberalen zijn gebruikt voor en tegen het Kinderwetje van Van Houten. Er wordt alleen stilgestaan bij bijdragen van liberale Kamerleden. Ook wordt alleen gekeken naar argumentaties die in verband zijn te brengen met de tegenstelling tussen klassiek en modern liberalisme. Op discussies over handhaving, de situatie in het buitenland, vergelijkingen met andere politieke kwesties of de statistieken wordt zoals hierboven gemeld niet nader ingegaan.

Op 23 november 1871 kaartte Sam van Houten de kinderarbeid aan tijdens een debat in de Tweede Kamer. Het ging om de vraag of de staat het misbruiken van de arbeid van kinderen moest weren. Hij had lang gearzeld. Bij hem gold zwaar dat de staat alleen bij absolute noodzakelijkheid tussenbeide moest komen in familieaangelegenheden. Hij stelde dat bemoeienis met kinderarbeid anders was dan een leerplicht, omdat bij het eerste de werkgever aangesproken wordt en bij het tweede de vader. Ook keerde hij zich tegen de praktijk om inzake kinderarbeid alleen over fabrieksarbeid te spreken, aangezien er bij huis- en veldarbeid ook misbruik van de arbeid van de kinderen werd gemaakt. De wetgever moest kinderarbeid in het algemeen onder een bepaalde leeftijd verbieden. Diplomatiek stelde hij te wensen dat de minister van Binnenlandse Zaken, en wellicht ook die van Justitie in overleg met zijn collega, dit op zou pakken. De voornaamste reden hiertoe was het uitgebreide schoolverzuim in Nederland. Een algemene leerplicht ging hem te ver, maar het tegengaan van kinderarbeid zou indirect gunstig zijn voor het onderwijs. Volgens hem werd onder de arbeidersklasse ook breed gevoeld dat onderwijs een van de beste middelen was om zichzelf vooruit te helpen. Daarnaast zou er onder economen grote steun bestaan voor wettelijk ingrijpen. Hij was het eens met de minister van Binnenlandse Zaken, Thorbecke, dat er weinig fabrieksarbeid door kinderen was, maar bracht hier tegenin dat het hij vooral bevreesd was door de groei van kinderarbeid in de industrie omdat deze goedkoop was. Ingrijpen was misschien niet dringend nodig, maar zou hoe langer de Kamer wachtte steeds lastiger worden.⁸

Het Kamerlid Rombach bracht in dat het geen kwestie van gevoel maar van verstand moest zijn. Hij bracht ter sprake de regeringscommissie die in het leven was geroepen om kinderarbeid te onderzoeken. Daaruit bleek dat het aantal fabriekskinderen laag was. Het loon dat de kinderen binnenbrachten zorgde voor betere kleding, voeding en dergelijke. Daarom kon men wellicht stellen dat de negatieve invloeden op de gezondheid door het vroegtijdige werken kleiner waren dan de indirecte positieve invloeden via het loon. Uit het onderzoek bleek bovendien dat zij die vroeger waren begonnen met werken een betere groei en ontwikkeling hadden doorgemaakt. Wetgeving tegen kinderarbeid in het buitenland kende geen goede resultaten. Rombach pleitte voor een algemene leerplicht en een aangepaste versie van de Engelse wet. Wel had hij liever geen maatregelen, als men de volksonwikkeling niet belangrijk genoeg vond, dan gedeeltelijke maatregelen.⁹

Het Kamerlid Idzerda stelde dat de akelige taferelen blijkens het commissierapport overdreven waren. Hij herhaalde dat het aantal fabriekskinderen laag was en deze het niet slechter hadden dan die in een werkhuis of ander liefdadigheidsgesticht. Ook hij was van mening dat men zich in het geval van ingrijpen niet moest beperken tot de industrie, omdat deze in Nederland zo klein was. Wel vond hij dat voorstanders van een wettelijke regeling te veel verwachtten van de wet, en te weinig van de werkgevers. Wie had er immers meer belang bij goed ontwikkelde werknemers? Ook hij wees slechte omstandigheden aan als de bron van ellende; een verminderd loon had deze enkel verergerd of de

⁸ *Verlag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (hierna: HTK) 1871-1872, 333-334.

⁹ *Ibidem* 334-335.

arbeid had zich verplaatst naar binnenshuis, waar er helemaal geen toezicht was. De fabrieken zouden klagen over hun concurrentiepositie en tariefverhoging eisen. Werklieden zouden loonsverhoging eisen en vrouwen zouden de kinderen vervangen. De staat moest niet een dergelijke zware ingreep uitvoeren maar het onderwijs op alle manieren verbeteren. Daarnaast moesten accijnzen op de noodzakelijke levensbehoeften afgeschaft worden en nieuwgebouwde fabrieken gezonder zijn voor arbeiders.¹⁰

De minister van Binnenlandse Zaken, de liberale premier Johan Rudolph Thorbecke, stelde dat er eerst noodzaak vastgesteld moest worden. Hij wist het zelf nog niet. Hij prees eerdere sprekers voor het wijzen op het feit dat fabriekskinderen niet veel voorkwamen in Nederland. Ook waardeerde hij het meenemen van huis- en veldarbeid in de discussie. Thorbecke vond ook dat men een eventuele maatregel voor alle werkende kinderen moest laten gelden. Een bestuurder moest zich eerst bezinnen voor hij een wetsvoorstel deed, en zich niet laten meevoeren door buitenlandse ellende zonder na te gaan hoe het in Nederland was. Thorbecke erkende Van Houtens argument over de toekomst, maar stelde daar Idzerda's argument inzake het belang voor werkgevers van ontwikkelde werknemers tegenover. Moest men de ontwikkelingen omtrent het verzorgen van kinderen door werkgevers niet eerst afwachten? Dit viel te verkiezen dan alles waar de wetgever toe in staat was. Als men geen zorg voor kinderarbeiders kan organiseren zouden dezen er juist onder lijden. Wat 'de burgerij' met haar kracht teweeg kan brengen moet niet door de staat op zich genomen worden. En de burgerij werkt al mee, alleen niet overal. Van Houtens overtuiging dat de wetgeving een preventieve kracht zou moeten hebben beantwoordt Thorbecke met de stelling dat hoe meer de wetgever doet, hoe minder de burgerij doet. Zijn aarzeling was nog niet opgehouden.¹¹

Van Houten vroeg zich af of Thorbecke niet dezelfde weifeling doormaakte als hij. Daarom wil hij enkele 'redenen' van hem bespreken. Hij geloofde dat staatsbemoeienis de zorg van particulieren juist zou vermeerderen, omdat concurrentieoverwegingen geen rol meer zouden spelen bij een absoluut verbod op arbeid onder een bepaalde leeftijd. Idzerda had hier al over gesproken. Het argument van Idzerda en Rombach dat bepaalde gezinnen er op achteruit zouden gaan weerlegde hij met de stelling dat de kinderarbeid de hoogte van het loon van hun ouders naar beneden haalde. Fabrieken die alleen konden bestaan door kinderarbeid was Van Houten liever kwijt dan rijk. De heilzame werking van wetgeving moest niet tegengehouden worden door enkele fabrieken. Thorbecke moest niet doen alsof Van Houten er zelf niet eerst ernstig over na had gedacht voor hij met een eis tot wetgeving kwam. De noodzakelijkheid kwam voort uit de slechte invloed van arbeid op de gezondheid en ontwikkeling van kinderen en het schoolverzuim bij de laagste klassen. De wetgever en niet de vakbond moest het regelen om industriële onrust te voorkomen.¹²

Thorbecke reageerde dat als Van Houten er geen twijfel meer over had, hij dan zelf maar een initiatief moest doen. Hij bleef bij zijn standpunt dat de betreffende kinderen er juist onder zouden lijden omdat de werkgevers juist beter voor de kinderen bleken te zorgen dan de ouders. Wat moesten de kinderen dan? En de kinderen die boven de leeftijdsgrens zouden vallen, zouden als gewone arbeiders behandeld worden. Bovendien kregen veel kinderen onderwijs en verrichtten deze dus geen zware arbeid. De wet kon niet doen voor de kinderen wat de werkgever nu deed. Alleen als overheidsinspecteurs een ernstige toestand van de kinderarbeiders aan het licht zouden brengen, hoopte Thorbecke dat er een oplossing gevonden kon worden die de 'particuliere vrijheid' zo min

¹⁰ Ibidem 335.

¹¹ Ibidem 336.

¹² Ibidem 336-337.

mogelijk zou 'krenken.' Een belangrijk argument voor hem was dat de wetgever niets mocht doen zolang het niet duidelijk was dat de burgermaatschappij het zelf niet kon.¹³

Bijna een jaar later, op 22 november 1872, bracht het Tweede Kamerlid Wintgens kinderarbeid 'in verband tot het schoolverzuim' ter sprake. Hij kon de bewering staven dat kinderarbeid veel wijidverbreider was in Nederland dan de regering dacht. Zo snel mogelijk moest vanuit de politiek een oplossing komen, zoals recent in Frankrijk. Juist omdat er voordeel was te halen uit kinderarbeid moest de regering hiertegen optreden. De kinderarbeid was het belangrijkste binnen de sociale kwestie, die weer het belangrijkste was voor de politiek. Een plicht voor werkgevers geen kinderen aan te nemen stond in verband met een leerplicht. Voor hun 'geestontwikkeling' en opvoeding moet de wetgever doen wat ze kan doen.¹⁴

Het Kamerlid Idzerda memoreerde later die vergadering aan zijn eerdere oppositie. De kinderarbeiders hadden het zo slecht nog niet. Hij herhaalde dat er zeker in Nederland met zijn gebrek aan mijnen en fabrieken geen nood was aan wetgeving. Aangezien landbouw en kleine industrie logischerwijs ook opgenomen zouden moeten worden in een eventueel verbod was het middel erger dan de kwaal.¹⁵

De minister van Binnenlandse Zaken Geertsema ging als onderdeel van zijn antwoord op de beraadslaging in op het betoog van Wintgens. Hij wist niet of de lezing van regering of die van Wintgens over de Nederlandse situatie juist was. Volgens hem was iedereen het erover eens dat een leerplicht niet spoedig te verwachten viel. Deze zou slechts gedeeltelijk het aangekaarte probleem oplossen. Een groot deel van de kinderen werkte thuis. In veel fabrieken werd voor de kinderen gezorgd. Misschien heerste er hier en daar een onacceptabele situatie, maar ook hij vond 'na aandachtige overweging' dat er geen middel was dat zeker niet erger was dan de kwaal.¹⁶

Van Houten verbaasde zich over het antwoord van Geertsema, vooral over diens standpunt over de relevante statistieken. Ook Geertsema's laatste stelling verbaasde hem, met het oog op blijkbaar succesvol buitenlands beleid. Wie de hoogte was van de schrijnende situaties, moest wel stellen dat de staat verplicht was in te grijpen. Het buitenland leerde dat er wel degelijk succesvol ingegrepen kon worden. Ook ontkende hij dat er veel gedaan werd voor fabriekskinderen. Hij concludeerde dat men nu in ieder geval wist dat men van de minister niets moest verwachten en dat het dus aan andersdenkende Kamerleden was het initiatief te nemen.¹⁷

Idzerda zei in een reactie niet onder de indruk te zijn van de Engelse wetgeving. Wetgeving zou kinderarbeid naar het huis verplaatsen, wat erger is voor de kinderen dan de georganiseerde fabriek. Hij wees op de inspanningen van werkgevers gevoed door een behoefte aan geschoolde werknemers. Engeland was anders dan Nederland. Het Kamerlid Moens verhandelde lange tijd over de statistieken en pleitte uiteindelijk voor een leerplicht om kinderarbeiders die geen onderwijs genoten te helpen. Geertsema begon als onderdeel van zijn tweede antwoord over de overheidscijfers. Eigenlijk maakte dat allemaal niet uit en ging het vooral om het verschil met Engeland en onzekerheid over wat wetgeving voor effect zou hebben. Wellicht ontstond er een groter kwaad dan dat kwaad dat bestreden werd. Ook hij haalde de vermeende betere toestand in de fabriek dan thuis aan. Wintgens reageerde dat Nederland vrijwel alleen stond zonder leerplicht.

¹³ Ibidem 337.

¹⁴ *HTK* 1872-1873, 440-442.

¹⁵ Ibidem 444-445.

¹⁶ Ibidem 445-446.

¹⁷ Ibidem 446-447.

Ook hij verhandelde hoe de cijfers nu precies waren. Ten slotte vroeg hij zich af hoe de regering het na kon laten in te grijpen.¹⁸

Tot nog toe spraken de Kamerleden over een ongespecificeerde regeling vanuit de wetgever tegen kinderarbeid. Van Houten voegde echter de daad bij het woord en kwam met een wetsvoorstel.

¹⁸ Ibidem 447-448.

Hoofdstuk 3: Naar het uiteindelijke wetsvoorstel

Op 27 februari 1873 diende Van Houten de eerste versie van zijn wetsvoorstel in. In zijn memoires stelde hij dat het Kamerlid Mackay in feite de geestelijk vader van het voorstel was. Toen hij Van Houten benaderde was het nog onduidelijk wie de wet zou gaan schrijven en wie er alleen zou ondertekenen. Omdat Van Houten het zo druk had was hij wellicht niet begonnen aan dit initiatief maar Mackay, die enkel wat kritiek leverde op de tekst, gaf hem een duw in de rug.¹⁹

De wet verbood het in dienst hebben van kinderen onder de 12. Een College van Burgemeester en Wethouders kon wel een vergunning verlenen voor jongens van 10 en 11 in fabrieken. Hier waren wel een aantal voorwaarden aan verbonden: de jongens mochten niet tussen 20:00 en 6:00 werken, ze moesten per dag minimaal 3 uur onderwijs hebben en aan eventuele andere voorwaarden uit de vergunning moest ook worden voldaan. De hoofden van de betrokken gezinnen en de hoofden of bestuurders van de ondernemingen waar het kind werkte waren verantwoordelijk. Als deze laatsten konden bewijzen dat zij er niets vanaf wisten, en de overtreding meteen hadden beëindigd, werden diegenen die het kind in dienst hadden genomen verantwoordelijk gesteld. Ten slotte was een gemeenteraad bevoegd om een leerplicht in te stellen voor kinderen van 8 tot 12. Deze kon ook voldaan worden door middel van adequaat thuisonderwijs.²⁰

In de Memorie van toelichting wees Van Houten op de plicht van de staat om voor onderwijs voor kinderen te zorgen. Dit gebeurde niet voldoende; het kind moest beschermd worden tegen achteloze verzorgers en naar goedkope arbeid verlangende werkgevers. Ouders die hun kind zonder onderwijs lieten opgroeien en lieten werken verzaakten hun plicht. Hierom was de wet in feite geen uitbreiding van de staat. Omdat strafbepalingen voor de werkgever voldoende preventief waren, was een inbreking in de gezinssfeer niet nodig. Gezinnen die arbeid van kinderen onder de leeftijdsgrens nodig hadden zouden armenzorg moeten krijgen. Bovendien zouden deze kinderen vervangen worden door oudere werknemers. Dit zou de lonen doen stijgen en wellicht diezelfde gezinnen helpen. Om verschuiving naar thuisarbeid te voorkomen en de kinderen echt naar school te laten gaan moesten hiervoor ingrijpendere maatregelen genomen worden. Een leerplicht was de enige manier. Een algemene leerplicht met dan noodzakelijke substantiële straffen is een middel dat erger is dan de kwaal. Ook was in landelijke gebieden onderwijs niet altijd bereikbaar. Daarnaast waren er ouders die hun kinderen liever thuishielden dan die naar een openbare school te sturen. Aangezien bijzondere scholen niet overal bereikbaar zijn ligt hier het gevaar op inbreking op de ouderlijke macht. Om deze redenen koos Van Houten voor een mogelijkheid van een gemeenteraad om plaatselijk een leerplicht in te voeren. In steden en industriële gebieden is het grootste gevaar op verplaatsing van kinderarbeid én is onderwijs bereikbaar. Een lokaal besluit zou ook meer geaccepteerd worden door de bevolking. De uitzondering voor jongens van 10 en 11 in fabrieken werd ingesteld met het oog op de eisen van sommige industrietakken en de mogelijkheid voor arme gezinnen om zo aan hun levensonderhoud bij te dragen. Het 'gemengde stelsel' van arbeid én onderwijs was volgens hem vooral goed voor kinderen van 12 tot 16.²¹

Van Houten had in het algemeen het liefst verder willen gaan, maar de regering moest niet uit de pas lopen met het inzicht in de burgermaatschappij. Krachten in de maatschappij die verbetering nastreefden moesten door de wetgever worden ondersteund. Maar toch moest de wetgever niet

¹⁹ Samuel van Houten, *Vijfentwintig jaar in de Kamer (1869-1894). Tweede Periode. Van den dood van Thorbecke tot den val van Kappeyne (1872-1879). Eerste Stuk.* (Haarlem 1908) 166-167.

²⁰ *HTK 1872-1873, Voorstel van de heer v, Houten, strekkende om overmatigen arbeid en verwaarloozing van kinderen tegen te gaan*, nr. 113, Memorie van Toelichting, 1.

²¹ *Ibidem* 1-2.

werkeloos blijven omdat concurrentie werkgever en ouder beïnvloedde in de richting van kinderarbeid. Pas als voor iedereen dezelfde beperking golden zou het stelsel van vrije mededinging bij vraag en aanbod van arbeid, waar Van Houten sterk voor was, de schaduwkanten verliezen die een 'ontwikkelde regering' niet mocht negeren.²²

Op 1 juli 1873 werd het verslag van de Commissie van Rapporteurs vastgesteld door drie liberale Kamerleden en één conservatief. Omdat twee commissieleden op het punt stonden af te treden als Kamerlid, werd er geen zelfstandig advies uitgebracht.²³ Omdat dit paper zich alleen richt op tegenstellingen binnen het liberalisme, en het niet duidelijk is wie de auteur is van de verschillende argumentaties van het rapport, wordt deze hier niet behandeld. Als indiener schreef Van Houten een antwoord op het verslag. Hij maakt eruit op dat een meerderheid van de Kamer voor maatregelen was, maar van mening verschilde over de reikwijdte van deze. Om de tegenstanders geen lachende derde te laten zijn, was hij bereid zijn voorstel aan te passen. Er kwam een tweede uitzonderingssituatie voor huiselijke en persoonlijke diensten en veldarbeid door kinderen die geregeld onderwijs kregen. Ook was hij bereid om met minder genoegen te nemen omdat goede resultaten dan tot verdere maatregelen zouden leiden. Kamerleden die verder wilden gaan waren wel verplicht om te proberen een meerderheid te krijgen. Sommige parlementariërs hadden liever een voorstel van de regering gezien. Met een verwijzing naar het debat van november 1871 wees hij erop dat het een keuze was tussen iniatief van een Kamerlid of onbepaald uitstel. Een halve paragraaf besteedde Van Houten aan de onduidelijkheid over de statistieken en de effecten van maatregelen tegen kinderarbeid in het buitenland.²⁴

Van Houten vond dat hij er niet duidelijk genoeg over was geweest in de Memorie van toelichting dat het wetsvoorstel geen gevolg is van een opwelling van medelijden met de uitgebuite kinderen. De situatie van de kinderen had wel een uitwerking gehad, maar deze was niet alleen verantwoordelijk voor het voorstel. Naar eigen zeggen behoorde ook hij niet tot hen die meteen een wet willen als ze iets verkeers in de samenleving zien. Er was een 'langdurige en koele beschouwing van het maatschappelijke organisme en van de taak der wetgeving voorafgegaan.' Hij wilde meewerken aan het bestrijden van een verkeerde richting van het economische leven, en 'de schaduwzijden van het stelsel van vrije mededinging' temperen. Er werd geprobeerd om op arbeidskosten te bezuinigen. Of de arbeider daarmee zichzelf kon onderhouden speelde geen rol, laat staan of hij zichzelf en de zijnen kon onderhouden en 'de kracht en ontwikkeling der arbeidende bevolking in het algemeen' kon worden behouden en vergroot. Vaak was dat eerste niet het geval en moesten vrouw en kind ook werken. Soms was zelfs dit niet voldoende en moest men steunen op liefdadigheid of de staat. Volgens Van Houten verloor de man zodoende zijn zelfstandigheid en werd veeleisend tegenover de staat. De vrouw, voor wie passend werk vaak niet aanwezig was, werd minder geschikt voor haar huiselijke plichten. Bij de arbeidersklasse verminderde kinderarbeid het enige dat de groei van het proletariaat tegenwerkte: zelfbeheersing en voorzichtigheid. De goede verstaander wist op welk gebied. Deze gevaren konden alleen overwonnen worden door de concurrentie om goedkope arbeid te bestrijden daar waar een ontoereikend loon het 'arbeidsvermogen' aantastte. Om dit laatste te vermijden moest een behoorlijke opleiding voor opgroeiende kinderen verzekerd worden en hun uitbuiting voorkomen worden. Men zette vaak sociale kracht tegenover wetgeving, maar beide moesten hierop gericht zijn. De wetgever moet opkomen voor 'onmondigen' zoals kinderen.

²² Ibidem 3.

²³ *HTK 1873-1874*, Voorstel van de heer v, Houten, strekkende om overmatigen arbeid en verwaarloozing van kinderen tegen te gaan, nr. 34.1, Verslag der Commissie van Rapporteurs, 6.

²⁴ *HTK 1873-1874*, Voorstel van de heer v, Houten, strekkende om overmatigen arbeid en verwaarloozing van kinderen tegen te gaan, nr. 34.2, Antwoord op het verslag van bovengenoemd voorstel, 7-8.

Kinderen over de 12 waren later aan de beurt. De bevrijding van kinderen van uitbuiting zou sowieso stapsgewijs gaan. Als er een grens was gesteld kon die later vooruitgebracht worden.²⁵

Het recht van ouders was niet in het geding omdat kinderen ook rechten hadden. Eén daarvan is verzorgd en opgevoed te worden door zijn ouders. Wanneer ouders deze plicht verwaarloosden wordt dit recht geschonden. Een recht om een kind te misbruiken (voor arbeid) of te verwaarlozen zou men toch niet willen? De vrijheid van arbeid en contract werd ook niet geschonden. Er werd niet door maar over het kind gecontracteerd. Van Houten erkende graag 'de groote voordeelen van het stelsel van vrijheid om zijne waar te koopen en te verkoopen zoo hoog en zoo laag als men wil, en ter plaatse waar men meent een en ander het voordeeligst te kunnen doen, maar de toepasselijkheid van dit stelsel op den kinderarbeid' bestreed hij. Kinderarbeid was geen koopwaar en op vrijheid kon men zich niet beroepen als het om handel in kinderarbeid ging. De vrijheid bewees men geen goede dienst als men in haar naam kinderuitbuiting beschermde. Een algemene leerplicht had nog krachtiger gewerkt, maar deze was niet meteen mogelijk en uitvoerbaar. In sommige gemeenten was openbaar én bijzonder onderwijs, of was het openbaar onderwijs geheel geaccepteerd of het bijzonder onderwijs voldoende georganiseerd. In andere gemeenten echter was alleen een verfoeide staatschool aanwezig. Ook zouden sommige scholen geen plaats hebben voor de nieuwe leerlingen. Op termijn was dit allemaal te overkomen, maar toch koos Van Houten voorlopig niet voor een algemene leerplicht. Nu kon er wel een leerplicht worden ingevoerd in geschikte gemeenten. Gelijkheid zou betekenen dat de meest achterlijke situatie zou overheersen, ten koste van de ontwikkelde gemeenten. Invoering in enkele gemeenten zou de weg hebben geplaveid voor algemene invoering. Zijn hierboven genoemde wijziging betekende dat plattelandsgemeenten ertoe over zouden kunnen gaan, waarna een paragraaf volgt over alweer de situatie in het buitenland. Ten slotte beantwoordde Van Houten per wetsartikel juridische en praktische bezwaren die via de Commissie van Rapporteurs gerezen waren. Naast de hierboven genoemde wijziging werd een intredingsdatum en een overgangsbepaling toegevoegd in een nieuw wetsartikel.²⁶

Op 29 april 1874 werd het wetsvoorstel plenair behandeld door de Tweede Kamer en stopt de onderzochte periode. Wel zou Van Houten decennia later terugkijken op het bovenstaande.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem 8-10.

Hoofdstuk 4: Een terugblik vanuit de volgende eeuw

In het begin van de twintigste eeuw publiceerde Samuel van Houten zijn memoires, in verschillende delen. Op twee momenten behandelde hij het Kinderwetje en wat eraan voorafging. Hoewel het moment van schrijven buiten de onderzochte periode valt, geldt dit niet voor het besprokene. Bovendien schreef hij zelf iets over zijn ideologische positionering.

Van Houten vroeg zich in zijn memories af of de werklast van Thorbecke niet de reden was geweest om de kwestie niet ter hand te nemen en Van Houten zo te forceren dit te doen. Ook tekende hij uit Thorbeckes mond op 'dat voortgezette overweging in zijne denkbeelden verandering kon hebben gebracht.' Wat volgt zijn de bijdragen van Van Houten en Thorbecke, schijnbaar rechtstreeks overgenomen uit de Handelingen.²⁷ Daarnaast stelde hij dat de burgerlijke wetgeving het kind niet adequaat beschermde door misbruik van de ouderlijke macht, gedreven door aanbiedingen van werkgevers. Concurrentie bracht werkgevers ertoe goedkoper te gaan produceren door middel van kinderarbeid die te lang en te zwaar was voor het belang van het kind. 'Uitbreiding van rechtstreeksche staatsbemoeiing met het arbeidsleven' was niet zijn doel; de staat moest zijn oude en noodzakelijke taak van het beschermen van kinderen tegen misbruik door ouders en verzorgers enkel beter uitvoeren. De humane werkgevers gedreven door concurrentie en de inhumane gedreven door winstzucht waren medeplichtig aan dit misbruik. Kinderen van over de 13 of 14 moesten met andere bepalingen beschermd worden. Landarbeid had hij slechts willen toestaan als de kinderen geregeld naar school gingen. In agrarische gebieden waar kinderhanden wellicht onmisbaar waren kon men het onderwijs aanpassen aan de landbouw. Filantropen en socialisten hadden zijn wet als eerste stap gezien in hun gewenste ontwikkeling. Toen Van Houten deze lijn niet voortzette werd hij van een held een afvallige. Hij wilde hun steun destijds wel verkrijgen, maar dit betekende niet dat hij hun (in zijn ogen onliberale) voorstellen op zijn beurt moest steunen.²⁸

²⁷ Samuel van Houten, *Vijfentwintig jaar in de Kamer (1869-1894). Eerste Periode. Tot aan den dood van Thorbecke (1869-1872)*. (Haarlem 1903) 197-206.

²⁸ Van Houten, *Vijfentwintig jaar in de Kamer. Tweede Periode. Eerste Stuk*, 164-168.

Conclusie

Samuel van Houten gaf aan lang gearzeld te hebben. Dit past bij een herziening van iemands denkbeelden. Maar uiteindelijk vond hij niet langer dat de burgermaatschappij de slechte toestanden zelf kon oplossen. Daarnaast was meer onderwijs een groot motief. Dit past goed bij het modern-liberale streven mensen in staat te stellen zichzelf te ontwikkelen. Hetzelfde kan worden gezegd bij de negatieve invloeden op de gezondheid en ontwikkeling van de kinderen die er volgens hem waren. Zijn medestander Wintgens ging het ook om ontwikkeling en opvoeding.

Rombach meende dat de kinderarbeid eigenlijk gunstig was voor de betrokkenen. Dit was klassiek-liberaal: de staat kon het evenwicht in de maatschappij niet verbeteren. Voor Idzerda gold dit ook, maar op een andere manier: werkgevers hadden zelf baat bij geschoolde werknemers en handelden daarnaar. Mede hierdoor zou ingrijpen de markt grondig verstoren met alle gevolgen van dien, meende zowel Idzerda en minister Geertsema. Als ware klassiek-liberaal meende Thorbecke, mede met het oog op Idzerda's stelling, dat de burgerij minder doet als de staat meer doet en de staat alleen mag ingrijpen als het duidelijk is dat de burgerij iets zelf niet kan. Moens nam een tamelijk bijzondere positie in: hij tegen een regeling tegen kinderarbeid, maar wel voor een algemene leerplicht.

Van Houten vond daarentegen dat de wetgever ook met de burgermaatschappij hetzelfde doel na kon streven. Maar de staat moest niet uit de pas lopen met de burgermaatschappij. Een regeling tegen kinderarbeid zou de markt niet verstoren omdat deze voor allen zou gelden. Ook drukte kinderarbeid de lonen naar beneden met verreikende gevolgen. Ook dit is kenmerkend modern-liberaal: de markt behouden maar sturen. Van Houten wapende zich tegen klassiek-liberale weerstand door te stellen dat zijn wetsvoorstel voortvloeide uit de reeds bestaande overheidstaak voor onderwijs en in het algemeen voor onmondige kinderen te zorgen. Er werd niet ingebroken in de gezinssfeer onder meer omdat ouders van werkende kinderen zelf hun ouderlijke plicht verzaakten en de rechten van de kinderen schonden. Maar een rechtlijnige klassiek-liberaal is überhaupt niet voor een leerplicht.

In de onderzochte periode stonden de twee stromingen van het liberalisme lijnrecht tegenover elkaar. De klassiek-liberale tegenstanders houden vol dat ingrijpen niet verstandig is. Er is toch niet écht noodzaak, de situatie valt eigenlijk wel mee, ingrijpen maakt het alleen maar erger en zo verder. De voorstanders hadden zich voorbereid op de klassiek-liberale weerstand door te stellen dat het in feite geen uitbreiding van de staat was. Toch is het moderne liberalisme duidelijk terug te zien: de nadruk op ontwikkeling, de markt verbeteren door die te sturen en het van staatswege bevorderen van particulier initiatief. Dit doet vermoeden dat er geen sprake is geweest van een overgang van klassiek *naar* modern liberalisme, maar eerder een vervanging van klassiek *door* modern liberalisme.

Een kritische lezer zou kunnen stellen dat het op het gebied van historiografie ontbreekt aan inbedding in het *Nederlandse* liberalisme. Het lezen van de relevante geschiedschrijving heeft mij er echter van overtuigd dat een koppeling tussen algemene noties over liberalisme en het Kinderwetje vruchtbaarder was. De Nederlandse historiografie komt namelijk niet verder dan het idee dat Van Houten een modern liberaal was én dus een dergelijke wet indiende. Of omgekeerd, dat het Kinderwetje natuurlijk was ingediend door een progressieve politicus. Daar ligt ook het motief voor dit onderzoek. De behandeling van de bronnen was soms moeizaam. De memoires van Van Houten werden decennia na dato gepubliceerd. In termen van argumentaties waren de verschillen echter niet significant. Inzake de Handelingen van de Tweede Kamer moest sommige tekst als irrelevant terzijde worden geschoven. Dit proces is nauwelijks terug te vinden in het betoog en levert

bovendien een tot op zekere hoogte onvolledig beeld op van het eigenlijke debat, dat soms ook over niet aan het liberalisme verwante zaken ging.

Ten aanzien van verder onderzoek kan men denken aan de verdere sociale wetgeving die er tijdens de liberale hegemonie in Nederland is ingevoerd: er zou een vergelijkbaar onderzoek kunnen worden uitgevoerd. Ook zou men zich kunnen richten op andere politieke kwesties uit deze tijd waar Van Houten zich mee bezighield, zoals het vrouwenvraagstuk. Men zou ook dit onderzoek over kunnen doen, maar dan ten aanzien van enkel Van Houten. Niet het Nederlandse liberalisme, maar zijn specifieke denkbeelden als individu zijn dan relevant. Men zou zijn strijd tegen kinderarbeid dan in verband kunnen brengen met zijn gedachten over vrouwenrechten of de arbeidersklasse in het algemeen.

Bibliografie

Bronnen

Houten, Samuel van, *Vijfentwintig jaar in de Kamer (1869-1894). Eerste Periode. Tot aan den dood van Thorbecke (1869-1872)*. (Haarlem 1903).

Houten, Samuel van, *Vijfentwintig jaar in de Kamer (1869-1894). Tweede Periode. Van den dood van Thorbecke tot den val van Kappeyne (1872-1879). Eerste Stuk*. (Haarlem 1908).

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (hierna: HTK) 1871-1872.

HTK 1872-1873, Voorstel van de heer v, Houten, strekkende om overmatigen arbeid en verwaarloozing van kinderen tegen te gaan, nr. 113, Memorie van Toelichting.

HTK 1872-1873.

HTK 1873-1874, Voorstel van de heer v, Houten, strekkende om overmatigen arbeid en verwaarloozing van kinderen tegen te gaan, nr. 34.1, Verslag der Commissie van Rapporteurs.

HTK 1873-1874, Voorstel van de heer v, Houten, strekkende om overmatigen arbeid en verwaarloozing van kinderen tegen te gaan, nr. 34.2, Antwoord op het verslag van bovengenoemd voorstel.

Literatuur

Aerts, Remieg, e.a., *Land van kleine gebaren* (Amsterdam 2016).

Beaufort, Fleur de, Joop van den Berg en Patrick van Schie, *Eigenzinnige liberalen. Onafhankelijk denkende politici in Nederland* (Meppel 2014).

Bos, G.M., *Mr S. van Houten. Analyse van zijn denkbeelden, voorafgaand door een schets van zijn leven* (Purmerend 1953).

Freeden, Michael, *Ideology: A Very Short Introduction* (Oxford 2003).

Heywood, Andrew, *Political Ideologies: An Introduction* (Londen 2017).

Schenkeveld, Willemien, *Het Kinderwetje van Van Houten* (Hilversum 2003).

Stuurman, Siep, 'Samuel van Houten and Dutch Liberalism, 1860-1890', *Journal of the History of Ideas* 50 (1989) 1, 135-152.

Taal, G., *Liberalen & Radicalen in Nederland, 1872-1901* (Den Haag 1980).

Vleggeert, J.C., *De kinderarbeid: de geschiedenis van haar beperking door de kinderwet van Mr Samuel van Houten* (Amsterdam 1951).